

OBORNI TERÉZ

ERDÉLY ELFELEJTETT „TACITUSA” – BETHLENI ÉS KERESDI BETHLEN JÁNOS (1613–1678) KANCELLÁR

Jankovics József irodalomtörténész (1949–2021) emlékének

Bethlen János Erdély 17. század közepi válságos éveinek meghatározó személyisége, az események sűrűjében forgolódo vezérpolitikusa volt, akit nem csupán politikai szerepe, de történetírói alkotása is kiemelt a korabeli főurak közül. Bethlen személyét még különösebbé, izgalmasabbá teszi, hogy néhány kortársa köpönyegforgatással, hűtlenséggel vádolta a mindig is az események fő sodrában haladó kancellárt. Ezekre a vádakra az adott alapot, hogy Bethlen az 1657–1661 közötti években, amikor a fejedelemség megmaradása volt a tét, az Erdély trónjára gyors egymásutánban lépő fejedelmek mind-egyikét szolgálta. Egyiktől a másikhoz pártolt, s az utolsó három fejedelem – Barcsay Ákos, Kemény János, majd Apafi Mihály – mellett pedig már a fejedelemség legmagasabb kormányzati tisztségét, a kancellári rangot viselte. II. Rákóczi Györggyel hírhedten megromlott a korábbi bizalmi viszonya, olyannyira, hogy a bukott fejedelem nemegyszer nevezte Bethlent árulónak.

Bethlen János személyét a mai olvasók elsősorban nagy jelentőségű kortörténeti műve révén ismerhetik, amelyet magyarul P. Vásárhelyi Judit fordításában, 1993-ban bocsátott közre a Balassi Kiadó.¹ A kötet Bethlen két művének együttes kiadását tartalmazza, amelyek Erdély történetének Bethlen Gábor halálától, 1629-től kezdődő és 1673-ig tartó időszakát tárják az olvasók elé, a történések középpontjában lévő, azokat átélő szemtanú megfogalmazásában. Az 1663-ban befejezett *Rerum Transylvanicarum*

„A háttérből csendesen és megfontoltan irányító, vallása és hazája ügyét mindennél szentebbnek és fontosabbnak tartó s azok érdekében eltökélten fáradozó szürke eminenciás figurája sejlik fel sorai mögött. Aki valóban volt.”

libri quatuor című mű első kiadója, Benkő József nevezte „Erdély Tacitusának” az ilyesféle babérokra nem feltétlenül vágyó kancellárt. Munkájának céljairól az olvasóhoz intézett előszavában írja, hogy noha Európa-szerte sokat beszélnek Erdély dolgairól, de elhamarkodottan ítélik meg, mivel nem ismerik az itteni dolgokat. Ezeket a reménybeli európai olvasókat akarja tévedéseiktől megszabadítani: „Vajha csak tíz éven keresztül Erdély lakosa lehetnél, Olvasóm, mi, erdélyiek pedig Bécsői, Párizsói vagy Madridői, kétségkívül évek múltán nagyon is valós ítéletet alkothatnál rólunk, mi pedig rólad.” Bethlen ehelyütt, szintén az olvasóhoz szólva fogalmazza meg az Erdélyi Fejedelemség történetét meghatározó alaphelyzetet, amely lényegben minden történés háttérében áll: „...intek mindenkit, hogy mérsékelten és keresztényi kegyességgel ítélezzék azokról, akik a földkerekség két nagyhatalma közé – akik maguk is gyengék – helyeztetek, s míg egyszer ez, másszor az bizonyult erősebbnek, [...] s ha nem akart elpusztulni, a dolgok végső kényszerét, ami minden halandón uralkodik, méltán hozva fel mentésül, arra kényszerült, hogy sokszor váltogassa patrónusait.”

Bethlen művének nem volt célja Apafi alakjának dicsőítése, aki bár fejedelemmé emelkedett, az erdélyi szerényebb birtokos nemesség soraiból kikerülve, rangban nem állt fölötte. Bethlen nem csupán benne élt saját korában, de a fejedelemség politikusaik legfelsőbb köréhez tartozott, első kézből szerzett információk alapján, szorosán ragaszkodva az általa megismert tényekhez, az általa olvasott vagy sokszor általa megfogalmazott dokumentumokhoz írta le a korszak eseményeit, a maga szerepét azokban a lehető legtárgyilagosabban szemlélve és ismertetve. A kancellár műve, szavahihetőségét tekintve, nagy elismerésnek örvendett a kortársak és a késői utókor olvasóinak köreiben is, nem csupán a bőséges ismeretanyaga okán, hanem mert a „*sine ira et studio*” tacitusi elvet, a tárgyyszerű és távolságtartó stílusban megírt elbeszélés megtartotta. Bár – tegyük hozzá – érzelmei kifejezésétől Bethlen sem lehetett mentes, kiváltképp a Várad elését és Erdély azt követő kiszolgáltatott és földig pusztított állapotának leírásánál érezzük, hogy milyen szívszakadva festi le az akkori állapotokat.

Bethlen János történetírói alakját művének magyar fordítása kissé kiemelte a homályból, ám politikusi, államférfiúi munkássága ezekben a sorsfordító években alig ismert, amit az is jelez, hogy személyes életpályájáról még nem készült modern monografikus feldolgozás, holott mind a budapesti Országos Levéltárban, mind a kolozsvári levéltárban őrzött személyes levelezése kitűnő forrásanyagot szolgáltatna ehhez. Arra most nincs mód, hogy minden vonatkozásban megismerjük a kancellár életútját, de arra igen, hogy a II. Rákóczi Györgyhez és Barcsay Ákoshoz köthető időszakban Bethlen életének néhány eseményét világosabban láthassuk, és elgondolkozzunk azon, vajon valóban köpönyegforgató, a tragikus események közepette a maga hasznát kereső, a fejedelmeihez hűtlen, áruló volt-e. A páratlan értékű elbeszélésből itt a fejedelemség történetének legviharosabb időszakára, a II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratát követő súlyos hatalmi válság éveire pillantunk rá, elsősorban Bethlen szemszögéből, az ő elbeszélésében foglaltak felidézésével.

A kisbúni ifjúkor

■ Bethlen János 1613-ban született a Küküllő vármegyei kisbúni kastélyban, Erdély egyik leggazdagabb, már akkor neves ősökkel rendelkező családjába. Édesapja Bethlen Farkas udvari lovaskapitány, Küküllő megye főispánja, édes-

anyja Kemény Anna volt, aki férje 1615-ben bekövetkezett halála után öt évvel ment nőül Macskási Ferenchez. Az ifjú neveltetését így mostohaapja irányította, aki bár itthon a legkiválóbb oktatókat – köztük a Gyulafehérvárott tanító Keresztúri Pált – szerezte meg számára, külföldi peregrinációra nem engedte, vagy talán anyagi okokból nem küldte, nem tudni. Bethlen felnöve igen fájlalta ezt a hiányt, talán ezért is volt, hogy két gyermekét Pált és a később híres íróvá és politikussá emelkedett Miklóst az átlagosnál hosszabb és szélesebb ismereteket nyújtó külhoni tanulmányútra küldte. Bethlen János 1637-ben vette feleségül Váradi Borbálát, aki gazdag kolozsvári kereskedőcsaládból származott, s akinek hozománya sem lehetett megvetendő. Az ifjú pár Kisbúnon rendezkedett be, a szép kastélyt 1640–1641-ben újabb bástyákkal is bővítették.² Bethlen János – aki a nevét Betlen alakban írta, és előszeretettel használta a keresdi előnevet is – nevelőapja és édesanyja hatására még gyermekkorában tért át az unitárius vallásról a reformátusra.³

Az ifjú Bethlen az erdélyi politikai életbe 1640–41-ben lépett be, amikor is már részt vett a rendi országgyűléseken, ám egyelőre kisebb, inkább reprezentációs jellegű megbízatásokat kapott, mint például a fejedelem köszöntése vagy az országgyűlés zárultával a búcsúzó üdvözetek átadása.⁴ I. Rákóczi György uralma idején Bethlennek nem sikerült nagyobb udvari vagy országos tisztségbe emelkednie, ám hogy ennek hátterében mi állhatott, még nem tudjuk. Annál nagyobb megbecsülésben részesült Öreg Rákóczi György halála után. Az ifjú fejedelem, II. Rákóczi György ugyanis kegyeibe fogadta, és számos tisztséget adományozott hívének: Bethlen 1649-ben fejedelmi táblai ülnök lett, amely hivatalt 1658-ig viselte, 1651–1656 között Torda vármegye, 1656–1662 között Küküllő vármegye, majd 1662-től Fehér vármegye főispánja lett. Jelentős szerepe volt az 1653-ban elkészült törvénygyűjtemény, az *Approbatæ Constitutiones* elkészítésében, mint az ezzel megbízott országgyűlési bizottság elnöke.⁵ Az ifjabb Rákóczi György diplomáciai feladatokat is rábízott, egy ízben János Kázmér lengyel királyhoz utazott, akinek a fejedelem a lázadó kozákokkal szemben fegyveres segítséget ígért, amelyet azután 1652-ben Mikes Mihály vezetett Lengyelországba.⁶

Rákóczi és Barscay között őrlődve

■ Rákóczi György, noha a magyarországi befolyásos politikusok támogatását sikerült megszereznie, az oszmán-török szultáni udvar engedélye nélkül támadta meg Lengyelországot, 1657 telén.⁷ A katonai akcióban részt vevő Bethlent Krakó elfoglalását követően a város főparancsnokává tette, aki később – bizonyos források szerint – visszatartott egy portai küldöncöt, aki a szultán tiltó levelét hozta volna Rákóczinak. Azt nem tudjuk, ez valóban igaz volt-e, de az egészen bizonyos, hogy ez az újabb levél sem tudta volna semmissé tenni a történeteket, azaz a portai engedély nélkül indított fegyveres akciót. Miként Bethlen János a hadjárat megindításakor a várható sikertelenségről írva megjegyezte: Rákóczi „...sem felismerni, sem elkerülni nem volt képes az isteni gondviselés végzetes elrendelését”.⁸ Bethlen vezetői képességeit jól mutatja, maga a városparancsnoki kinevezés is, illetve az a tény, hogy a hadjárat végén az általa vezetett mintegy háromezer főnyi sereg végül sértetlenül tért haza Erdélybe, miközben a fejedelmi hadak színe-java odaveszett, vagy tatár fogságba került.⁹

Bethlen és Rákóczi György kapcsolata épp e hadjárat és az utána otthon, Erdélyben történtek után romlott meg végzetesen, a fejedelem csökönység és

méltatlan cselekedetei okán. Rákóczi és mintegy háromszáz főnyi katonasága hazamenekülését követően, 1657 szeptemberében, nagy izgalmak közepette Szamosújváron ült össze az országgyűlés, hogy a fejedelemtől számon kérje a történeteket, és a felelősöket keresse. Az ős folyamán az izgalom és a rettenetes egyre nőtt: a Portáról és a budai pasától sorra érkeztek ugyanis a szigorú hangú levelek, és október végén egy török követ is érkezett olyan fermánnal, amely Rákóczi letételére és új fejedelem választására szólította fel a rendeket, ellenkező esetben kegyetlen megtorlást helyezett kilátásba.

A rendek tárgyalásokat kezdeményeztek Rákóczival a lemondás feltételeiről, ami nem hozott megoldást, a fejedelem rendre elhárította magától a sikertelen hadjárat felelősségét. A rendek közötti feszültség nem csökkent, mert érzékelték – Rákóczival ellentétben –, hogy a Porta parancsának engedelmességniük kell. Noha Kemény János és Barcsay Ákos személye már ekkor szóba jött lehetséges fejedelmi utódként, a Bethlen Gáborhoz fűződő rokoni szálak okán mégiscsak Rhédey Ferencet választották meg. Ekkoriban Bethlen János már a Rákóczi eltávolítását szorgalmazó tanácsurak között volt, felfogta és megértette, milyen rettenetes veszélyt jelent az oszmán fenyegetés. Rákóczi azonban mindent elkövetett, hogy az országban még bőségesen maradt hívei segítségével visszaszerezze a trónt, mellette állt a váradi vár kapitánya és katonasága, de a hajdúk és a székeltek is rendíthetetlen Rákóczi-hívek maradtak.

1658 januárjában az országban végképp zűrzavar lett úrrá: Rákóczit a januári medgyesi országgyűlésen a rendek visszafogadták, miközben a Portáról szál-longó hírek arról tudósítottak, hogy a szultáni főserg mellett a budai vezérpasa, a szomszédos török várak hadai és a tatárok is készen állnak arra, hogy Erdélyre támadjanak. A szultán már Jenő várának megadását is követelte, és azt üzenté Rákóczinak, hogy saját országában fogja felkeresni, hogy elrendezze a helyzetet. Rákóczi egyszerre készült szembeszállni a félelmetes és nyilvánvaló túlerőben lévő török–tatár hadakkal, az ellenfejedelem Rhédeyvel és az utóbbit támogató erdélyi urakkal, miközben követeket küldött a magyar királyhoz és német-római császárhoz segítséget kérve tőle. I. Lipót azonban mindössze részvétét nyilvánította az Erdélyre váró súlyos helyzet okán, segítséget azonban nem tudott nyújtani.

1658 tavaszára már Bethlen János volt a rendek és Rákóczi közötti tárgyalások egyik közvetítője, az esztendő augusztusában pedig tagja, sőt vezetője volt a rendek által kiválasztott, Rákóczit ismételtelen lemondásra felszólító küldöttségnek.¹⁰ Ez kétségtelenül azt jelentette, hogy a szerencsétlenül végződő lengyel hadjárat óta eltelt közel egy esztendő alatt Bethlen végképp szembefordult Rákóczival. A kétségbeejtő helyzetben, 1658 augusztusára Nagysinkre elrendelt országgyűlésre alig néhány tanácsúr jött össze, Bethlen azonban jelen volt. A török–tatár hadak Erdély határain álltak, Bethlenék a nagyvezír személyes megkeresésével és visszafordításával próbálták kimenekülni a szorított helyzetből, mindhiába. A török hadak már előzönlöttek a Barcaságot, Háromszéket és raboltak, pusztítottak.

A nagyvezír 1658 szeptemberében a Portán kegyvesztett Rákóczival szemben Barcsay Ákost jelölte ki fejedelemmé, akit kezdetben Bethlen is támogatót. A két fejedelem közötti beháború is megkezdődött, s Bethlen volt az a követ, akit 1659-ben immár Barcsay küldött Rákóczihoz, hogy megállapodjon vele a megbékélés feltételiről. Noha a találkozás veszélyt hordozott magában, mégis Bethlen bízott önmagában, és bízott „nem lankadó lelkiismeretében”, és országa

iránti felelősségéértől vezetettve vállalta a megbízatást. A tárgyalás Gyulafehérváron folyt le, Kemény János jelenlétében. Bethlen e szavakkal kérte Rákóczit a lemondásra: mivel kétségtelen, hogy „Felségeteknek még a nevét is micsoda gyűlölettel átkozza el az egész török nemzet, és annak akarata ellenére sem neki, sem az országnak nem lenne tanácsos és üdvösséges a fejedelemség megtartásán fáradozni, ezért az Isten kegyelmére kéri, vonuljon vissza, és ne hívja ki saját és az ország végső pusztulására a leghatalmasabb nemzetet”.¹¹

Bethlen világosan láttatja, hogy Erdélyország megmaradása érdekében próbálta Rákóczit a végső távozásra bírni, aki a megelőző másfél évben semmilyen úton-módon nem volt erre rávehető. Holott nyilvánvaló és köztudott volt az oszmán udvarnak erre vonatkozó parancsa, s ha ez nem történik meg, az ország megbüntetésére irányuló halálos fenyegetése. Rákóczi csak mosolygott a fentebbi szavakon, írja Bethlen, mert talán abban reménykedett, hogy diplomáciai manőverekkel elháríthatja a büntető hadjáratot. Még ekkor sem az országa pusztulástól való megmentését tartotta szem előtt, hanem hogy Bethlen útján különféle követelésekkel álljon elő Barcsay felé. Követelte, hogy Barcsay azonnal és véglegesen mondjon le a fejedelemségről, de arra semmilyen utalást nem tett, hogy hajlandó lenne távozni a fejedelmi székből. Miután kiderült, hogy a császári udvartól katonai támogatást nem kap, hadserege elpusztult vagy fogságba került, teljesen érthetetlen, hogy Rákóczi hogyan is remélte, hogy szembe tud szállni egy oszmán katonai erővel, amely kiegészülve a tatárokkal, rettenetes pusztítást képes végezni. Rákóczi nem kívánt kiegyezni Barcsayval, magának követelte a hatalmat, és mivel megbékélésre nem volt esély, fegyveres összecsapás közelített. A hadakozás azonban nem maradhatott meg a két ellenfejedelem, a Porta által támogatott Barcsay és a kegyvesztett Rákóczi belháborújának, mert részben a gyűlölt Rákóczi ellen, részben saját támogatottjuk érdekében elkerülhetetlen volt a török hadak beavatkozása.

Barcsay a sikertelen tárgyalást követően Bethlen János kancellár, Barcsay András, Paskó Kristóf és Tholdalagi Mihály személyében négyfős követséget küldött a Portára saját helyzete megerősítése érdekében, miközben ő maga Temesvárra menekült, ahol Szejdi Ahmed budai pasa sátrában „vendégeskedett”, janicsároktól szorosán körülölvé. Mindez arra vall, hogy török részről valójában gyanakvással viseltettek Barcsay iránt is. Miután Barcsay elmenekült a törökökhöz, Rákóczi országgyűlést hirdetett Marosvásárhelyre, amelynek fő hangadói a Mikesek – Mihály, a volt kancellár és Kelemen, Sepsi-, Kézdi- és Orbaiszék alkapitánya – voltak, illetve a csíki székely főkapitány, Lázár István, akik mindegyre azzal biztatták a jelenlévőket, hogy fogadják vissza Rákóczit. Rákóczi azonban – miként Bethlentől megtudjuk – erre a gyűlésre a környékbeli „nagyhangú söpredéket” is odahozatta, hogy velük vigye sikerre tervét. A jelenlévő és az erdélyi főurak által őszintén nagyra becsült Kemény János is részt vett a gyűlésen, tőle kértek véleményt abban a kérdésben, hogy ki is legyen mármost Erdély fejedelme. Kemény vonakodott, kibújni igyekezett a válasz alól, míg végül Mikes Mihály erőszakos fellépése és fenyegetése nyomán Rákóczi fejedelmet a rendek kínkeservesen visszafogadták. Bethlen véleménye a történekről világos: „a bölcsebbek és azok, akik jobban szerették hazájukat, elvetették ajánlatát”.¹² Kemény ezt követően kimenekült Erdélyből, részben, hogy feleségül vegye Lónyai Annát, Wesselényi István özvegyét, de Rákóczi haláláig már be sem tette a lábát az országba.

1659. június 24-én az erdélyi rendek a fejedelmi akarattal egyezően választották Bethlen Jánost az ország kancellárjává, hivatkozva őseinek szolgálataira, egyúttal arra, hogy ezekben a vészterhes időkben „...a Haza mellett való hasznos hűségéért és fáradhatatlan szolgálatjáért” érdemelte ki ezt a tisztséget. A kancellár nem kizárólag a fejedelem kancellárja, azaz a fejedelemség kormányzatának vezető tisztségviselője volt, hanem az ország kancellárja is. Megbízását a rendek és a fejedelem együttesen határozták el.¹³

Ezt követően Bethlen a belpolitikai viszonyok rendezése, azaz Barcsay elfogadtatása érdekében folytatta tevékenységét, tudva és nemegyszer hangoztatva, hogy ettől a rendezéstől, azaz Rákóczi távozásától és a Porta által támogatott fejedelem elfogadásától várható a szultáni udvar haragjának lecsillapítása és az egész ország megmenekülése. Bethlen hamarosan Várad ingadozó védőihöz, Haller Gábor főkapitányhoz, Balog Máté alkapitányhoz utazott, hogy mintegy 2000 forintnyi elmaradt zsoldot vigyen számukra – Barcsay nevében –, és egyúttal arra kérte őket, maradjanak meg az Oszmán Birodalom alattvalóinak, mert ez esetben nem esik bántódásuk. Mindezt a vele lévő Csengizáde Ali pasa is megígérte a várbelieknek, hozzátéve, hogy még élelmiszer-ellátmányt is kapnak a török hadaktól, amiben egyébiránt most nagy hiányt szenvednek.¹⁴ Távozóban Bethlen – a saját művében elbeszéltek szerint – titokban és szinte könyörögve még egyszer felhívta a várvédők figyelmét arra, hogy még ha keblükben szeretetet is táplálnak Rákóczi iránt, azt tartsák titokban és maradjanak semlegesek, hallgassanak, és annak a fejedelemnek szolgáljanak, akit a törökök kijelölnek, mert Rákóczi neve alatt mindannyian el fognak veszni a törökök kardjaitól. A váradiak azonban nem hajlottak a szavára, sőt hajdúkat próbáltak felfogadni Bethlen és a követség többi tagjainak megöletésére, sikertelenül.

Bethlen azután visszatért Temesvárra Barcsayhoz. Ott már gyülekeztek a török hadak, amelyek Szejdi Ahmed budai pasa vezetésével 1659 októberében, Barcsay támogatására, Erdélybe vonultak. Az összecsapások során Rákóczi több ezer gyalogosát elveszítette, majd a két sereg egymást hajszolta Erdélyen belül, míg végül Rákóczi a hadaival Sellenberk mellett állomásozott, és megpróbálta a Szebenben ülő Barcsayt rávenni a lemondásra és Szeben átadására. Az ingatag lelkű Barcsay hajlott volna erre, de a vele lévő törökök „és néhány magyar előkelő, akik vele együtt vonultak be a városba, nem látták volna előre az ország végső pusztulását, és nem lettek volna más véleményen”.¹⁵ A néhány magyar előkelő között maga Bethlen János is ott volt, de nem sokáig tudták Barcsayt tartóztatni, aki Déva és Szeben átadását megígérte Rákóczinak. Ekkor a jelenlévők – Bethlen szavait idézve – csodálkozva kérdezték tőle, hogy vajon megőrült-e, hogy Rákóczihoz akar csatlakozni, vajon úgy gondolja-e, hogy Rákóczi hadai fölérnek az Oszmán Birodalom hadseregével, vagy neki van-e elegendő eszköze arra, hogy békét kössön velük. Erre Barcsay – talán a bortól nem egészen tiszta elmével – azt felelte, ő nem bánja, ha tavaszig boldogan élhet, utána kész akár együtt is meghalni Rákóczival. Azt később közli Bethlen, hogy Barcsay e súlyos nézetkülönbség miatt Haller Gáborra és rá is rettenetesen megharagudott, olyannyira, hogy Szeben város vezetőit és általában a körülötte lévő előkelőket is próbálta ellenük hangolni.¹⁶

Noha Bethlen elbeszéléséből többnyire nehéz kihámozni a szerző magánvéleményét, de mégsem lehetetlen. A Rákóczi és Barcsay cselekedeteit bemutató mondataiban a szikár tények leírása ellenére tetten érhető a saját véleménye. Például a Barcsay fejedelem viselkedését bemutató sorokban megmutatkozik

Bethlen csalódottsága és a józan ésszel, vagyis az ország érdekeivel szembemelő tettek elítélése. De folytatva a roppant tanulságos történetet: ezek után Barcsay Rákóczinak levélben mintegy „beárulta” saját híveit, Haller Gábort és Bethlen Jánost, aki haragra gerjedve utóbbinak feleségét és öt éves kislányát fogásba vettette, birtokaitól pedig megfosztotta.

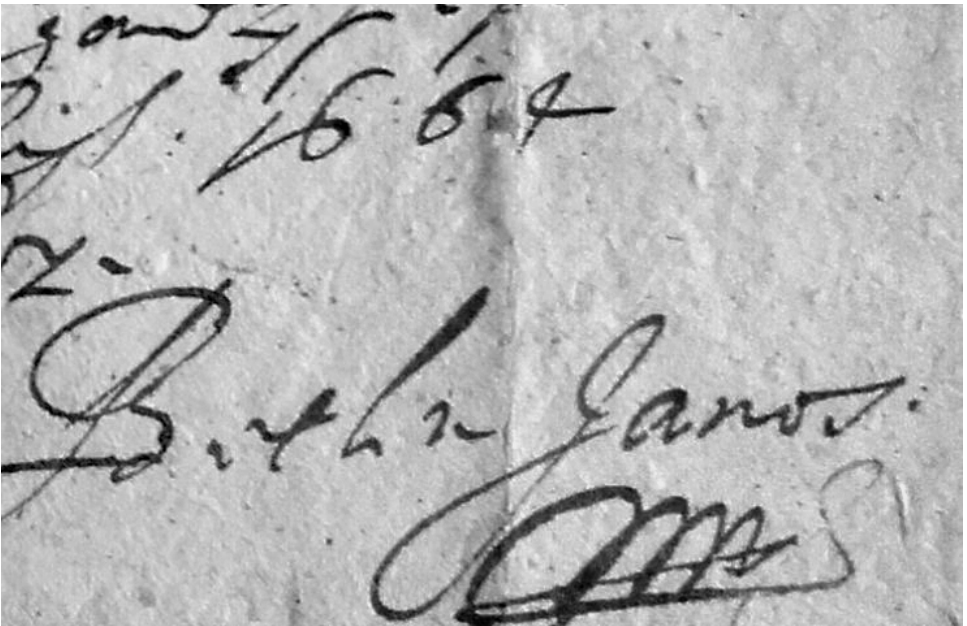
1660-ban a budai pasa a Portáról újabb parancsot kapott Erdély felprédálására, Rákóczi elűzésére. Bethlen tudomása szerint a sereg 25 ezer főt tett ki, a maroktányosokon és egyéb kiegészítő egységeken kívül, és legelőbb a hajdúk megsemmisítésére indultak. Szejdi ezek után, miként közismert, óriási pusztítást vitt véghez Biharban, amit Bethlen leírása rendkívül részletesen tár elénk. A pasa már a Szilágyságot fosztogatta, amikor Rákóczi országos hadfelkelést hirdetett, amire a székelyek óriási számban gyülekeztek. A pasa serege lassan nyomult előre, Kolozsvár és Szamosfalva között táborozott le, és a város ostromára készült. Rákóczi megrémült a hatalmas seregtől, de katonai vezetői, köztük a skót származású Gaudi András határozott véleményére adva nem vonult vissza. A pasa seregei átvonultak Kolozsváron és Monostoron, Fenes közelében táboroztak le. A sors tragédiája, hogy a váradi katonák egy részének, Boldvai Márton bihari alispánnal az élükön, a pasa seregében kellett harcolniuk, míg a másik részük Rákóczinál szolgált, így szembe is kerültek egymással.¹⁷ A szászfenesi csatában Rákóczi vitézül harcolt, de súlyos sebeket kapott, köztük kettőt a fején, mígnem katonái – köztük a már említett váradi csapat tagjai – kiragadták a csata sűrűjéből. A törökök Gyalu váráig üldözték Rákóczi menekülő hadait, és súlyos vereséget mértek az erdélyi seregre. Rákóczi a sebesülést követő tizennyolcadik napon, 1660. június 7-én hunyt el, tetemét Ecsedre szállították, majd Sárospatakon temették el. A csata után Barcsay Szejdi Ahmed pasa kíséretébe – valójában fogásába – kényszerült. Rákóczi halála és a Barcsayban való csalódottsága ellenére Bethlen továbbra is Barcsay mellett maradt, és ha szükség volt rá, különféle megbízatásokat teljesített számára. Egészen addig, amíg egy új fejedelemjelölt személyében Erdély sorsának jobbra fordulására szívében új remény nem kelt.¹⁸ 1660. július közepén ötvenezer főnyi török hadsereg kezdte meg Várad ostromát. Hosszú küzdelem után a védők augusztus 27-én adták meg magukat.

Erdély keresztútján

■ 1660 őszen Barcsay és a rendek a fejedelemségről való egyezkedésre gyűltek össze Görgény vára alatt egy kúriában, s ott tudták meg, hogy Kemény János bevonul Erdélybe, és magának kéri a fejedelemséget. Az esztendő végén megnyílt szászrégeni országgyűlésen a rendek Kemény Jánost fejedelemmé választották.¹⁹ Ekkorra Bethlen már az erdélyi rendek egyik vezéralakjává vált. Ő fogalmazta meg a választási feltételeket, és ő köszöntötte az újonnan beiktatott fejedelmet az országgyűlés nevében. Bethlen tanácsosként és kancellárként ott volt Kemény legfőbb emberei között, holott az új fejedelem gyökeres fordulatot hozott az erdélyi politikai orientációban. A fejedelemség sorsát nem az Oszmán, hanem a Habsburg Birodalomhoz kötve tudta elképzelni. Az Erdély elleni rettenetes bosszúhadjárat ekkorra már mindenkit eltántorított a Porta mellől, ami oda vezetett, hogy Kemény és a rendek az 1661. április végi besztercei országgyűlésen kinyilvánították Erdély elszakadását a Portától, és a magyar királynak fogadtak hűséget.²⁰ A döntést követően megérkezett Kösze Ali pasa szigorú parancsa a

rendekhez, amelyben Kemény letételét és más, új fejedelem megválasztását követelte, s a jelöltek négy-öt fős körében Bethlen János neve is szerepelt.

Kemény János politikai irányváltása nem hozta meg a várt békét, sőt újabb oszmán megtorló hadjáratot eredményezett, és a Habsburg magyar királyi udvar felől Raimondo Montecuccoli és Souches tábornokok vezetésével érkező segítség már nem tudott mit tenni. Az oszmán túlerő 1661. szeptember 14-én Erdély fejedelmévé választotta a krími tatárok fogságából épphogy hazaérkezett Apafi Mihályt. A két fejedelem közötti belharcot eldöntő nagyszőlősi csatában (1662. január 23.) Kemény életét veszítette. Erdély visszatért az Oszmán Birodalom uralma alá, súlyos területi és emberveszteségeket szenvedve. Néhány forrás arra enged következtetni, hogy a rabszíjra fűzött és meggyilkolt népesség akár százezres nagyságrendű is lehetett. Bethlen János ismét az új fejedelem, Apafi Mihály mellé állt, kancellárként igyekezett menteni a maradék Erdélyt.

Bethlen pártváltoztatásainak őszinteségét megkérdőjelezték a kortársak, s ha pusztán a tényeket nézzük, akár gyanús is lehet a mindig újabb és újabb fejedelmekhez való csatlakozás. Bethlen János döntéseinek, pártváltoztatásainak magyarázatát, hátterét és indokait azonban magában rejtja a kor, amelyben élt. A fejedelemség számára a válságos években a túlélés, az ország és az ország népének megmaradása volt a tét: a Porta hatalmában, ha elfogadják a szultáni udvar által kijelölt fejedelmet, vagy a Habsburg magyar király oltalmában, ha megfelelő segítség jön a királyságból a törökök kiűzésére. Ebben az ide-oda hányattatásban sok erdélyi főúr kereste a kiutat, a túlélés esélyeit, köztük volt Bethlen János is, aki mindvégig megfontolt, racionális és higgadt politikusnak bizonyult, noha olykor ő is kényszer szülte döntéseket hozott. Fejedelmek jöttek-mentek, ő azonban pártot nem váltott, és köpönyeget sem forgatott, ő nem fejedelmekhez volt hű, hanem hazájához, Erdélyhez. Arrafelé igyekezett fordítani az ország kormányrúdját, ahonnan a megmaradásnak és a pusztulás elkerülésének esélyét

látta kibontakozni. Bethlen János történelmi szerepéről a nagyszabású életművet korunkban a legjobban ismerő Jankovics József szavait idézzük: „A háttérből csendesen és megfontoltan irányító, vallása és hazája ügyét mindennél szentebbnek és fontosabbnak tartó s azok érdekében eltökélten fáradozó szürke emenciás figurája sejlik fel sorai mögött. Aki valóban volt.”²¹

■ JEGYZETEK

- Bethlen János: *Erdély története 1629–1673*. Ford. P. Vásárhelyi Judit. Utószó: Jankovics József. Balassi Kiadó, Bp., 1993. A kötet valójában Bethlen János két munkáját közli, az egyik a *Rerum Transylvanicarum libri quatuor ... ab a.1629 usque ad a. 1663* címet viselte, amelyet a szerző később egészített ki az események menetét 1673-ig továbbvivő részzel, amelynek címe *Historia rerum Transylvanicarum*. Irodalmi értékeléssel egybekötött elemző ismertetője: Bene Sándor: *A köpönyegforgatás dicsérete*. BUKSZ Budapesti Könyvszemle 6. (1994) 2. sz. 140–149.
- Jankovics József: *Utószó*. In: *Bethlen János: Erdély története 1629–1673*. i. m. 609.
- Lukinich Imre: *A Bethleni gróf Bethlen-család története*. Athenaeum, Bp., 1927. 179–193.
- Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. X. (1637–1648) Szerk. Szilágyi Sándor. M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Bp., 1884. (Monumenta Hungariae Historica III. Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae X.) 265. (a továbbiakban: EOE)
- EOE XI. (1649–1658) Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1886. (Monumenta Hungariae Historica III. Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae XI. 24.
- Szilágyi Sándor: *Erdélyország története különös tekintettel művelődésére*. II. Pest, 1866. 260.
- A hadjárata ld. Gebei Sándor: *II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata, 1657*. Hadtörténelmi Közlemények 1992. 2. sz. 30–64; Uő: *II. Rákóczi György külpolitikája*. Bp., 2004; Kármán Gábor: *II. Rákóczi György 1657. évi hadjáratainak diplomáciai háttere*. Századok 2012. 1049–1084; B. Szabó János: „*Sors bona nihil aliud*” *Az 1657. év „Blitzkrieg” kudarca Lengyelországban*. In: *Művészet és mesterség*. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. II Szerk. Horn Ildikó et al. Bp., 2016. 231–251.
- Bethlen: *Erdély története 1629–1673*. i. m. 29.
- A Habsburg hadvezér engedélye a szabad elvonulásról: EOE XI. 287; Ld. még Katkó Gáspár: *A krími tatárok fogságába esett erdélyi sereg története*. In: *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora*. Szerk. Kármán Gábor – Szabó András Péter. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2009. 205–240.
- EOE XI. 408; Erdélyi Alajos: *Barcsay Ákos fejedelemsége*. I. Századok 1906. 427.
- Bethlen: *Erdély története 1629–1673*. i. m. 46.
- Bethlen: *Erdély története 1629–1673*. i. m. 47–48.
- EOE XII. (1658–1661) Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1887. (Monumenta Hungariae Historica III. Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae XI. 298–299; Bethlen Imre: *Második Rákóczi György ideje*. Nagy Enyeden, 1829. 107.
- Csengizáde Ali pasa 1658 szeptemberétől a temesvári vilajet pasája lett, kétes értékű közvetítői szerepéről ld. B. Szabó János – Sudár Balázs: *„Independens fejedelem az Portán kívül”. II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez*. II. Századok 2013. 4. sz. 993–994.
- Bethlen: *Erdély története 1629–1673*. i. m. 60.
- Uo. 61.
- Dáné Veronka: *„...hazám, uram akaratán járó ember voltam”. Boldvai Márton pályafutása*. In: *„Az Várad dolga legnagyobb...” Várad és partiumi nemesek, katonák és tisztségviselők a kora újkorban*. Szerk. Oborni Teréz – Rácz Balázs Viktor. Nagyvárad, 2021. (Tanulmányok Biharország történetéről 9.) 41–60; Szalai Ágnes: *„Ez végház Várad helyett lévén...” A fejedelmi kormányzat szerepe a Székelyhíd végvár körüli tárgyalásokban*. In: *„Várad mint oltalmaztatik”. Küzdelmek Váradért a kora újkorban*. Szerk. Oborni Teréz. Nagyvárad, 2019. (Tanulmányok Biharország történetéről 7.) 137–168.
- Az események áttekintésére Bethlen János munkáján kívül ld. B. Szabó János: *Erdély tragédiája 1657–1662*. Corvina Kiadó, Bp., 2019.
- EOE XII. 472. skk.; Bethlen: *Erdély története 1629–1673*. i. m. 87–91.
- EOE XII. 56–57; 496.
- Jankovics: *Utószó* i. m. 618; Vö. Uő: *Apa és fiú. Bethlen János és Bethlen Miklós portréjához*. Iskolakultúra 1994. 1. sz. 120–123.